

Асримизнинг энг нуфузли ва йирик сармояли мукофоти хисобланмиш Нобел мукофоти салкам юз йил мобайнида васият килинганидек, «илму фан ва тинчлик учун» хизмат килиб келмокда. Нобел мукофоти совриндорлари ва улар яратган ихтиролар, ялмий ва бадий, бетакрор асарлар тўгрисида кўплаб гапирилади, лекин бу кандай мукофот, кимларга ва кандай хизматлари учун берилади, гапнинг очиги, бу ҳақда тўлақонли маълумотга эга эмасмиз. Нобеллар кимлар, колаверса, Нобеллар авлодининг бобокалонлари Туркистонга кадам ранжида килгани ва уларнинг тақдири Русиё ва Туркистоннинг иктисодий тақдири билан боғланганлиги кўпчиликка қоронгу бўлса ажаб эмас.

Таништирувни бошлашдан аввал Нобеллар авлоди тўгрисида қисқача маълумот бериб, сўнгра асосий мавзуга кайтсак.

Нобеллар авлодининг сулолабоши Эммануэл Нобел 1801 йили, Шветсиёда таваллуд топади. У замонасининг етук физик олими бўлиш билан бирга йирик саноатчи ва тадбиркор ихтирочи муҳандис ҳам бўлган. XIX асрнинг ўрталаридан эътиборан Русиё империясининг йирик шаҳарларида, жумладан, Санкт Петербург ва Москва шаҳарларида эски феодал ишлаб чиқариш асоси емирилиб, содда курилмали мануфактуралар ўрнини капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг дебочаси бўлиш саноат эгаллай бошлади. Ўз навбатида саноат ихтирочи олимларга ташна бўлади. Русиё чуқур сотсиал-иктисодий ўзгариш даврини бошидан кечираётганди. 1842 йили Эммануэл Нобел Санкт Петербургга келади, пойтахтда 1859 йилгача яшаб қолади ва тинимсиз ижод қилади. Бу даврда Русиё Туркия билан Крим ярим ороли учун жанг олиб борарди. Ҳарбий ҳаракатларнинг асосий қисми дёнгизда кечарди. Бу уруш флотлар уруши бўлиб, Пётр I асос солган дёнгиз флотини яна бир бор синовдан ўтказмокда эди. Эммануэл ўрис флотига дёнгиз жанги учун аскотадиган сувости миналарини яратди. Бу ихтиро урушда бурилиш ясалишига асос бўлди. Ихтиро учун йирик миқдорда мукофот ҳам олди. Эммануэл ватанига кайтгач, 1872 йили жон таслим қилди.

Нобеллар авлодининг иккинчи вакили — Эммануэлнинг тўнгич фарзанди Алфред Бернхард Нобел 1833 йили Шветсиё жанубидаги Нобелев кўргончасида дунёга келади. Нобел фамилияси ҳам киндиги кесилган жойнинг номидан олинган. Етти пуштини суриштирсак, шведларнинг Рюдбек деган уругига бориб такалади. Алфред ҳам 1842 йили отаси билан Русиёга кўчиб келган. У отаси сингари физикага эмас, кўпроқ кимё фанига меҳр кўяди ва ихтирочи олим, тадбиркор саноатчи бўлиб етишади. Турли хил сунъий материаллар яратади, отаси билан ҳамкорликда динамит ишлаб чиқарадиган завод ҳам куради. Алфреднинг хисобида 355 та ихтиро патенти ҳам бор эди.

Янгидан-янги ихтиролари ва корхоналари орқасидан милёнларга эга бўлди. Хаётининг охиригача турли жабхаларда тинмай меҳнат қилди. Жаҳоннинг 20 мамлақатида 94 йирик ширкатлари ва корхонаси ишлаб турарди. Хаёт мазмунини фақат изланишда деб билган Алфред дунёдан тоқ ўтди. Айрим манбаларда қайд этилишича, бир математик дўсти у севган кизга уйланиб олади, шул сабаб бўлса керак, Эммануэл оғзаки тарзда: «Менинг мукофотим математикларга берилмасин», деб васият қилган экан. Хақиқатан ҳам математика соҳасидаги ютуқлар учун мукофот таъсис этилмаган. Барча ишбилармонлар каби бир жойда муқим яшамасди, иш юзасидан дунё кезиб юришга мажбур эди. «Мен

каерда ишласам, ўша ер менинг уйим, чунки мен ҳамма жойда ишлайман», деб такрорлашни ёктирарди у. Алфред 1896 йилнинг 12 декабрида Италиянинг Сан-Ремо деган жойида абадий уйкуга кетди. Дафн маросими тугагач, унинг жами сармояси 33 милён швед крони ёки 9,2 милён АКШ доллари билан бахоланди. Толмас ихтирочининг васиятига мувофик сармоянинг айланишидан тушган йиллик даромад беш қисмга бўлиниб, унинг бир қисмидан физика, кимё, тиббиёт ёки физиология, адабиёт ҳамда халқлар дўстлиги ва тинчликни мустахкамлаш йўлида кўрсатилган алоҳида хизматлар учун 1901 йили халқаро Нобел мукофоти таъсис этилди.

Шветсиё Фанлар академияси физика, кимё ва адабиёт соҳасидаги етук асарларга, Стокгольмдаги Кириллик тиббий-жаррохлик институти эса тиббиёт ёки физиологиядаги улкан ютуқлар учун, Ослода Норвегия парламентининг Нобел мукофоти кўмитаси тинчлик ва халқлар ўртасидаги дўстликни мустахкамлаш ташаббускорларига Алфред Бернхард Нобелнинг сурати туширилган олтин тамга ва унвон шаходатномасини хар йили Алфред вафот этган 10 декабр куни тантанали равишда топширади.

Шветсиё давлат банки ўзининг 300 йиллик юбилеи муносабати билан 1968 йили иқтисод илми соҳасидаги ютуқлар учун кўшимча Алфред Нобел хотираси ёки олтинчи Нобел мукофотини таъсис этди. Бугунга келиб Нобел фондининг умумий қиймати 320 милён Амрико долларини ташкил этади.

Физиклардан биринчи бўлиб В. К. Рентген (1901 йил), Г. А. Лорентс (1902 йил), эр-хотин П. М. Кюрилар (1903 йил) ва 1921 йили Алберт Эйнштейн бу мукофотга сазовор бўлган бўлса, ўрис олимларидан биринчи бўлиб 1904 йили И. П. Павлов тақдирланган. Ушбу рағбатдан давлат раҳбарлари ҳам бенасиб қолишмаган: АКШ президенти Т. Рузвелт, Англия бош вазири У. Черчил, генерал Ж. Маршалл ва М. С. Горбачёв шулар жумласидандир.

Шуниси ажабланарлики, Нобел мукофотига сазовор бўлган Шўро олимлари ва ёзувчиларининг тақдири жуда оғир кечган. Сўз санъаткорлари Иван Бунин, Борис Пастернак, Иосиф Бродский ва Александр Солженицинлар хорижга кетишга мажбур бўлдилар. Буюк инсонпарвар олим ва жамоат арбоби Андрей Сахаровнинг ҳам тақдири уларникидан енгил кечмади. Факатгина М., Шолохов «калбини фиркага бериб», ўз ватанида яшади ва ўлмас асарлар яратди.

Мазкур мукофот 90 йил давомида 600 га яқин иқтидорли кишиларга берилган.

Ажабмаски, яқин йиллар ичида ўзбек миллати вакилларига ҳам насиб этиб қолса.

Бу авлоднинг яна бир таникли вакили — Эммануэлнинг кичик ўғли Людвиг Нобелдир. У ҳам отасидек йирик саноатчи ва олим бўлиб етишди. Санкт Петербургга келганидан сўнг «Людвиг Нобель» (ҳозирги «Русский двигатель») корхонасига асос солди ва уни қиска вақт ичида йирик машинасозлик корхонасига айлантирди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб империянинг марказий ҳудудида завўд ва фабрикаларнинг сони «ёмгирдан сўнг бодраган кўзикориндек» кўпаяверди, оқибатда ёқилгига бўлга» эҳтиёж ҳам кучайиб борди. Ишбилармон саноатчи, олим Людвиг 1871 йили ака-укалари Алфред ва Роберт билан биргаликда Бокуда нефт саноати корпоратсиясини тиклай бошлади. Бу йирик нефт синдикати 1879 йилдан бошлаб «Ака-ука Нобеллар ҳамкорлиги» деган расмий ном олди. Бу фирмани кейинчалик кенжа Эммануэл Нобел (1859-1932 йй.) бошқарди. Хазар ва Орол бўйидагй, Фаргона водийси нефт конларининг тақдири бевосита Людвиг номи билан боғланади.

Келинг, энди биргаликда ака-ука Нобелларнинг Туркистондаги фаолиятига

батафсилрок тўхталайлик. XIX асрнинг учинчи чорагида Русия империяси ўзининг чангалини Туркистон ерларига ҳам чўзди. Саховатли ўлка забот этилмасиданок у империя газнасига қандай хом ашё ва маъданлар бера олишлиги хисоблаб чиқилганди. Империянинг харбийлари, йўрғакдан чиқиб ўзига хом ашё кидираётган юхо ва шафкатсиз буржўйлари, ерга тўймас заминдорлари XVI асрдаги испан, португал мустамлакалари олтин талвасасида Лотин Амриқоси устига ёпирилгандек қадим Туркистон устига қуюндек ёпирилиб кела бошладилар.

Харбий ва иқтисодий истилодан мақсад ягона бўлиб, у ҳам бўлса, ўлкани шафкатсиз талаш, бойлик орттириш эди. Айни чоқда талон-тарож туфайли ўлкада янги типдаги саноат қор-хоналари, виночилик, ипаққа дастлабки ишлов берадиган фабрикалар, пахта тозалаш завўдлари қад ростлай бошлади. Табиийки, бирорта саноат қорхонаси ёқилгисиз ишлай олмасди. Саноат қорхоналарининг миқдори ўсгани сайин ёқилгига бўл-ган талаб ҳам ортаверди. Айни эҳтиёж Туркистонда нефт ва тошқўмирни мумкин қадар қўпроқ казиб олишни иқтисодий ва ҳаётий зарурият қилиб қўйди. Чунки мустамлакачилар Туркистон шароитини хисобга олмасдан қиска вақтда бог-роғларни ўтин қилиб, завўд ўтхонаси мўрисидадан қикариб улгуришганди. Қам миқдорда; казиб олинган ёқилги эса иштаҳаси қарнай Русия буржўйлари нафсини қондира олмасди. Нефт қазилиш ишларининг тея ривожланиши учун турли тўсиклар мавжуд эди. «Тог ишлари тўгрисида»ги қонун ҳаракатда бўлса-да у давр талабига жавоб бера олмасди. Туркистон генерал-губернатори А. Самсонов «Туркистонда ер қиммати бўлса, ер ости бойлиқлари ҳам ўша ер эгасига мансублиги қонунчилигимизнинг асосий принтсипидир деб алоҳида таъқидлаган эди., Шуни алоҳида қайд этмок лозимки, Туркистонда бу тармокнинг яхши ривожланмаганлигининг қатор сабаблари бор эди. Бинобарин, завўд ва фабрикалар илк марта пайдо бўлаётганлиги миллий буржуазия ихтиёрида йириш сармоянинг йўқлиги, ўлкага эндигина қадам қўйган буржўйлар ҳам нефт казиб қикариш учун қўп миқдор пул ҳаражат қилаолмаслиги қабилар сарф қилинган маблағ қиска вақтда ўзини оқлай олмасди. Ўрис буржалари эса усқунавий ва амалий жихатдан қатта ишларни амалга оширишга тажрибасизлик қиларди. Чет эл қорхалонларига юқорида таъқидлаганимиздек, тог ишлари тўгрисидаги мавжуд қонун йўл бермасди. Ажнабий давлат фуқароси учун Туркистон ерида маъдан қазилар ва табиий бойлиқларини талон-таров қилиш қонун йўли билан таъқиқланган эди.

Иқтисодий жихатдан биқик ҳолда сақланишдан ўрис буржўйлари ҳам, империянинг Туркистондаги маъмурлари ҳам манфаатдор эмас эди. Эндигина оёққа турган буржуазия синфи ҳуқуматни ён беришга мажбур этди. 1906 йилнинг 4 апрелида ҳуқумат Туркистон ҳудудида чет эл қабитали ва унинг усқунавий қудратини нефт казиб қикаришга жалб этиш ўдқанинг иқтисодий ҳаётида янги давр очишини тан олди ва уларнинг қириб қелишига изн берди. Лекин бу даврга Қадар ҳам у ёқи бу йўллар билан ўлка ҳудудига чет эл қабитали суқулиб қирган эди.

Ўтган асрнинг сўнги чорагида Русия банкларининг бўлимлари Туркистон диёрида ҳам пайдо бўла бошлади. 1893—1915 йиллар оралигида Давлат банклари учтадан ўнтага қўпайган бўлса, хусусий банклар сони учтадан қирқтага етди. Бу банклар ўзининг дастлабки фаолиятини товар ва қарз бериш оператсиялари билан бошлаган бўлса, кейинчалик саноатнинг турли тармоқларига қатта-қатта маблағлар ҳам сарф қилдилар. Оқибатда нефт казиб қикариш соҳасида ҳам иқтисодий сақраш рўй берди. Айни вақтда банк, молиявий иқтисодий оператсияларни юритишда қатта тажриба тўплаган фаранги,

инглиз, олмон, холланд ва швед саноатчиларининг капитали хам Туркистонга, кириб келди,

Туркистонда биринчи марта 1876 йили « Ака-ука Нобеллар» номи билан аталадиган Русиё монополистик бирлашмаси Хазарорти вилоятининг Челекан оролида нефт казиб чикаришни йўлга кўйди. Хали Туркистон умумрусий савдо тасарруфига тортилганича йўқ эди. Саноат корхоналарининг озлиги туфайли ишлаб чикарилаётган нефт махсулотларига талаб деярли сезилмасди. Факат ўтган асрнинг охирларига келиб Русийнинг пахтага бўлган эhtiёжи ошган сайин нефт ва ёкилга хам талаб ошаверди. Ўлкада 1901 йили 9195 пуд (1 пуд — 16,3 кг.) нефт казиб олинган бўлса, 1911 йилда 2,5 милён пудга якин нефт казиб олинди. Туркистонда нефт казиб олишнинг асосий ўчоги Челекан ороли ва Фаргона вилоятида жойлашганди, Асримиз бошида «Ака-ука Нобеллар», «Санто», «Чимён», «В. Алек-сеев», «А. М. Вербов» К и К °», «Нефт» деб аталадиган бир неча йирик ширкатлар Туркистон , нефтини талон-тарож килишда бир-бири билан бахслашарди.

Биринчи бўлиб Челекан нефтини «Ака-ука Нобеллар» очди ва Ўктябр инкилобигача жуда катта микдорда нефт казиб олдилар. Улар нефт кони ёнига кемалар учун кўнимгох ва нефт кувурини ўрнатдилар. Келинг, яхшиси, «Ака-ука Нобеллар»нинг Челекандан ташиб кетган нефтини биргаликда хисоблаб чикайлик:

1908 йили — 0,9 млн пуд

1909 йили — 0,9 млн.дан ортиқроқ

1910 йили — 3 млн. пуд

1912 йили — 5,5 млн. пуд

1913 йили — 2,6 млн. пуд

1914 йили — 1,9 млн. пуд

1915 йили — 1,4 млн. пуд

1916 йили — 0,9 млн. пуд

Демак, 1908 йилдан 1917 йилгача « Ака-ука Нобеллар» 17,1 милён Челекан кора олтинини «ўғирлаб» кетган экан. Айна пайтда Туркистон йилдан-йилга ёкилги ва нефт саноати-да халқаро молия капиталининг мустамлакасига айланиб бораётганди. «Ака-ука Нобеллар» ва 1904 йили ташкил этилган йирик «Шелл» ширкати нефт ва керосиннинг олиниши ва унинг сотилишини ўз назорати остига олди.

1913—1916 йиллари олтига нефт казиб оладиган ширкат бўлса, уларнинг иккитаси Русиё монополистик ва банк капиталига карашли эди. Кўп микдорда нефт казиб олувчи «Чимён» жамияти «Ака-ука Нобеллар»нинг таъсир доирасига Тушиб колади. «Санто» жамиятини Ўрус Осиё банки пул билан таъминлаб турган бўлса, Мойлисой нефт кони инглиз капитали хисобига ишларди. «Чимён» ва «Санто» жамиятининг йиллик казиб олган нефти инкилоб арафасида Фаргона вилоятида казиб олинган нефтнинг 97 фоизини ташкил этарди.

Русий монополистлари 1913—1915 йиллар оралигида Туркистонда кўмир, нефт казиб олиш учун 18 милён сўм сарфлади. Инкилоб арафасида Туркистон худудидан хар йили 13 милён пудга якин кўмир, 3 милён пуддан ортиқ нефт казиб олинарди. Мустабидлар кора олтинни казиб олишарди-ю, туб ахолининг дастурхонидан хабар хам олишмасди. Казилма эвазига келаётган олтинлар эса Алексеевлар, Бауэрлар, Нобеллар чўнтагини каппайтирарди, холос. Ўктябр инкилоби бу жараённи шаклан ўзгартирса-да, мохиятан янгиланишга йўл очиб беролмади.

Шониёз Дониёров